

Recerca universitària i Museologia

La recerca universitària en museologia a Catalunya

GABRIEL ALCALDE I GURT.

Institut Català del Patrimoni Cultural. Universitat de Girona

XAVIER ROIGÉ I VENTURA.

Antropòleg i professor d'Antropologia Social i de Museologia de la Universitat de Barcelona

Amb aquest dossier us presentem algunes recerques universitàries sobre museologia. A les pàgines següents, ens centrem en la investigació a les universitats, però és evident que aquest no és l'únic espai on se'n fa i que cal tenir ben present el paper que han tingut i tenen en el desenvolupament de la recerca museològica a Catalunya tant els equipaments museístics més grans com també els d'àmbit més local (Alcalde i Rueda, 1989). Però, des de la redacció de la revista Mnemòsine, es va creure convenient adreçar la mirada a l'estat de la investigació universitària, valorant en quin moment es troba i quines són les seves perspectives.

El dossier no és ni un estat de la qüestió ni pretén ser una presentació exhaustiva de les recerques portades a terme en els darrers anys, sinó sols una mostra d'algunes de les presentades recentment. Com el lector podrà apreciar, els articles del dossier es refereixen a qüestions tan diverses com el patrimoni literari, les cases museu, els espais arqueològics reconstruïts, la formació dels professionals dels museus o el patrimoni immaterial a Internet. Són, en certa manera, una miscel·lània de treballs que només tenen en comú el fet d'haver-se gestat en el si de les universitats.

L'EVOLUCIÓ DE LA RECERCA EN MUSEOLOGIA A LES UNIVERSITATS

Aquesta mostra, però, ens dóna peu a fer algunes reflexions inicials sobre l'estat de la investigació en museologia a les universitats catalanes. Una

1. Seu de l'Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural. Fotografia: ICRPC.

visió primera i sumària ens indica que, després de molts anys amb una escassa atenció, les universitats i els seus científics s'estan interessant molt més per les recerques sobre el patrimoni i els museus. Estem en un moment en què semblen despertar-se nous interessos i probablement aquest sigui un camp emergent.

El grau de desenvolupament de la recerca universitària sobre una determinada temàtica està, en bona part, vinculat al de la seva presència en els programes de formació. Als centres catalans, les primeres assignatures vinculades amb la museologia es varen impartir a la Universitat Autònoma de Barcelona el 1971 i tenien un caràcter optatiu. L'oferta, però, no va es va generalitzar i assentar fins a mitjan de la dècada dels anys noranta quan, amb la nova organització de les matèries troncs, la majoria de les universitats n'inclogueren sobre museologia en els seus estudis de llicenciatura. Un altre pas important va tenir lloc quan es van començar a programar estudis específics de tercer cicle. A la dècada dels noranta, es produí una certa proliferació de màsters i postgraus dedicats a aquesta matèria (Roigé, 2001; Alcalde, 2002). Actualment, amb el nou model europeu d'educació superior, diverses universitats catalanes (com les de Girona, Lleida, Barcelona i la UIC) ofereixen màsters oficials dedicats a la museologia i a la gestió del patrimoni cultural, de manera que aquesta disciplina s'ha convertit en un camp d'ensenyament habitual.

Tot i que podríem dir que l'oferta universitària en museologia té actualment uns objectius més aviat professionalitzadors, orientats a la formació de persones per treballar en museus i entitats patrimonials, la proliferació dels estudis superiors ha propiciat i afavorit el desenvolupament de línies de recerca en aquest camp i, per primera vegada, alguns dels màsters existents (com a Girona, Lleida i Barcelona) ofereixen programes de doctorat específics d'aquestes matèries. El seu desenvolupament, que en aquests moments ja tenen diversos doctorands en procés d'elaboració de les seves tesis, suposarà una gran empena a la recerca.

Per tal de situar la dimensió de la investigació en museologia i en patrimoni cultural a les universitats catalanes, podem assenyalar-ne alguns indicadors.

El primer, i potser el més significatiu, és el de les tesis doctorals presentades. Ens referim, únicament, als treballs que se centren pròpiament en museologia i en patrimoni cultural, sense incloure aquells que estan dedicats a l'estudi dels objectes que es troben en els museus o als dels béns que es poden considerar patrimoni cultural. Doncs bé, en les dues darreres dècades, s'han llegit un total de vint-i-cinc tesis sobre aquestes temàtiques, però el més interessant és que, mentre que entre el 1991 i el 2002 era gairebé un fet extraordinari (només se'n presentaren en total vuit), des del 2003 fins al 2009 se n'han presentat disset. Per universitats, és a la

Universitat de Barcelona on s'han llegit més de la meitat de les tesis (catorze entre les dues dècades), seguida de la Universitat de Girona (tres) i de la UAB (tres), mentre que la resta es reparteixen entre els altres centres.

Els temes tractats són molt diversos:

1. En primer lloc, destaquen un bon nombre de tesis que es refereixen als aspectes didàctics i educatius dels museus i del patrimoni cultural en les diferents perspectives, des dels d'art fins als espais de presentació arqueològica i virtual (Padró, 2000; González, 2007). En alguns casos, tracten dels projectes didàctics en el marc dels museus (Serrat, 2004), mentre que en d'altres s'han centrat més en l'anàlisi dels aspectes museogràfics des d'una perspectiva didàctica o fan propostes d'intervenció didàctica sobre conjunts historicomonumentals i arqueològics (Santacana, 1994; Sospedra, 2006; Poblet, 2003; Masriera, 2008). En molts casos, tenen un caràcter aplicat i sovint els mateixos investigadors realitzen en paral·lel un treball professional que es reconeix en les conclusions que proposen (Calaf, 1999).
2. Una altra línia d'investigació que ha donat diversos fruits ha estat el de la història dels museus i del patrimoni, amb tesis que han estudiat qüestions com l'evolució i la política d'adquisicions dels museus d'art (Boronat, 1996; Garcia, 1996) o el procés d'espoli del patrimoni pirinenc (Campillo, 2006), entre d'altres.

Fonamentalment, aquests treballs es basen en documentació històrica, però també recorren a entrevistes amb els protagonistes i a l'observació i l'anàlisi de les pròpies col·leccions.

3. Una tercera línia és la de les tesis dedicades al turisme cultural i patrimonial, que han analitzat qüestions referides a l'imaginari i les mirades turístiques en ciutats com Barcelona i Girona (Vidal, 2005; Galí, 2004). Anant més lluny de les qüestions més purament aplicades o de gestió del turisme, en aquests treballs s'ha posat de manifest una anàlisi crítica de com el patrimoni és utilitzat i reutilitzat per a la construcció d'estereotips i imatges turístiques.
4. Trobem, finalment, una gran diversitat de temàtiques que es refereixen a diferents qüestions com els estudis de visitants (Prats, 1989; Alcalde, 1993), els professionals dels museus (Vié, 2008), l'anàlisi antropològica dels processos de conflicte i *gentrification* [ennobliment] relacionats amb l'ús del patrimoni (Marrero, 2008; Franquesa, 2007), la protecció jurídica internacional del patrimoni (Camps, 2000), l'ús de la realitat virtual en museus d'arqueologia (Pujol, 2006), les cases museu (Cid, 2009) o el patrimoni immaterial i la memòria a Internet (Solanilla, 2009).

2

2. Una línia d'investigació que ha donat diversos fruits ha estat el de la història dels museus i del patrimoni, amb tesis que han estudiat qüestions com l'evolució i la política d'adquisicions dels museus d'art. Fotografia: Magalí 2009.

Un altre indicador que cal considerar sobre l'estat de la investigació universitària és el dels grups consolidats. A Catalunya, l'Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca (AGAUR), a través de convocatòries competitives, reconeix grups de recerca del país i també dóna suport a les seves activitats. Si ens fixem estrictament en els que en el seu nom indiquen de manera explícita la seva vinculació a investigacions en temes de museologia o de patrimoni cultural, podem observar que en el primer període d'aquest reconeixement (2005-2008) només n'hi havia un (Didàctica del patrimoni, museografia comprensiva i noves tecnologies, de la UB), mentre que, a la convocatòria del 2009-2013, ja n'hi ha tres (l'anterior, el grup Patrimonialització i usos del patrimoni cultural, de l'Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural (ICRPC), i el de Conservació-Restauroació del Patrimoni, a la UB). Cal tenir en compte, però, que, a més d'aquests més específics, n'hi ha també d'altres que, des d'altres camps i noms diversos, tracten d'aspectes relacionats amb la museologia i el patrimoni. De fet, a quasi totes les universitats catalanes hi ha grups de recerca que, a partir de línies diverses, hi investiguen.

El tercer indicador a què farem referència és el nombre de projectes concedits en les convocatòries estatals de R+D. Aquí, de nou, hem de tenir en consideració que, a més dels que mostren un títol explícitament relacionat amb la museologia i els estudis de patrimoni cultural, n'hi ha d'altres que inclouen aquests camps, tot i no ser aquests el principal objecte d'estudi.

Ens fixarem únicament en els primers. Si analitzem l'evolució en el darrer quinquenni (2004-2008), veiem com a les universitats catalanes s'ha produït un increment important del nombre de projectes de museologia i patrimoni cultural, que han estat avaluats positivament en el marc del Programa Nacional; d'un únic projecte el 2004 i el 2005, s'ha passat a dos en els anys 2006 i 2007, i aquesta xifra ha augmentat fins a cinc en el 2008 ("Procesos de patrimonialización de la naturaleza y la cultura. Posicionamientos locales y articulaciones globales", "Caracterización material sin deterioro de obras del patrimonio mediante técnicas analíticas evolucionadas", "Museografía didáctica e interpretación de espacios arqueológicos" de la UB; "La música religiosa en Cataluña en el siglo XIX. Estudios sobre patrimonio musical: los fondos musicales del Archivo Diocesano de Girona, Biblioteca Episcopal de Barcelona, Mataró, Olot y Tárrega, de la UAB", i "La patrimonialización de la arqueología. Conceptualizaciones y usos actuales del patrimonio arqueológico" de l'ICRPC).

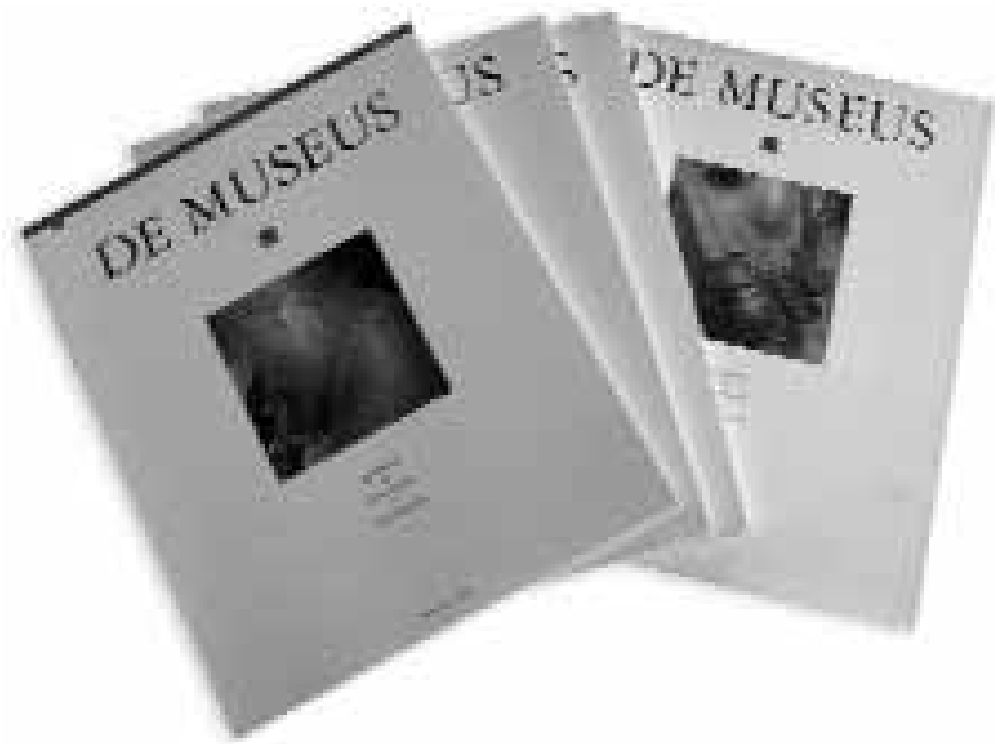
També ha de tenir una influència molt positiva en l'evolució de la investigació en museologia a Catalunya l'Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural, acabat de crear, una fundació vinculada a la Generalitat de Catalunya i a la Universitat de Girona. Aquest centre està actualment desplegant les seves línies d'investigació i en el seu pla estratègic té previst incorporar-ne, el 2010, una de dedicada de manera específica a la museologia.

Tots aquests indicadors ens mostren que la investigació universitària en museologia i en estudis de patrimoni cultural és relativament recent a Catalunya i no disposa encara de la tradició que tenen altres camps del coneixement. Però si fa poc més d'un decenni aquesta mena de recerques tenien un caràcter extraordinari i limitat, quasi bé inexistent, en els darrers anys se n'ha produït un increment notable. Avui es tracta, sens dubte, d'un camp en vies de consolidació que, probablement, donarà nous fruits els propers anys, quan tots els treballs que actualment s'estan fent vagin acabant-se.

SITUACIÓ I PROBLEMÀTICA ACTUAL DE LA RECERCA EN MUSEOLOGIA A LES UNIVERSITATS CATALANES

De totes maneres, tot i l'increment dels darrers anys, la investigació en museologia és un camp encara emergent al nostre país, i això es deu, entre d'altres raons, al caràcter i a l'estatut científic de la museologia, però també a les condicions en què es fa. Vegem-ho.

Comencem per les qüestions relacionades amb les mateixes característiques de la matèria. Un primer problema és el caràcter de la museologia, situada entre una disciplina aplicada i una de recerca. La pràctica de la investigació ha de fer-se, sovint, en un equilibri entre el gran desenvolupament

3

3. Revista De Museus, editada per la Generalitat de Catalunya a finals del segle passat. Fotografia: Magali 2009.

Bibliografia

ALCALDE, G. (1993). *La difusió de l'arqueologia mitjançant els museus arqueològics: avaluació dels visitants dels museus arqueològics de Catalunya i anàlisi dels conceptes que aquests museus transmeten al públic*. Tesis doctoral. Girona: Universitat de Girona.

ALCALDE, G. (2002). «La formació en museologia a Catalunya». A: *Papers del Museu d'Història de Catalunya*, 3 (L'Avenç, 2002), p. 8-10.

pament que està experimentant l'aplicació i la innovació en museologia i museografia i la recerca universitària bàsica. Tradicionalment, els aspectes teòrics de la museologia han tingut una evolució menor que els pràctics i, malgrat els esforços de les darreres dècades per elaborar una teoria museològica, el problema continua (Hernández, 2006). La dimensió experimental de molts treballs els dona un caràcter més solvent davant d'altres estudis més bàsics (Calaf, 2009), però sovint les recerques queden marcades també pel constrenyiment de com s'entén i s'avalua la investigació en la institució universitària.

Una segona dificultat, en certa manera derivada de l'anterior, és la interrelació entre museus (i entitats patrimonials) i la universitat. Sempre s'ha considerat que la recerca és una de les funcions fonamentals de qualsevol museu, però habitualment s'ha entès en tres sentits: com a investigació i documentació de les pròpies col·leccions; com a recerca exploratòria per a la preparació de les exposicions i com a exploració sobre el territori

d'influència en el cas dels museus locals i territorials (Beltran, Roigé i Estrada, 1993). En aquest sentit, l'articulació entre els museus i la universitat es presenta complexa, perquè les lògiques d'investigació d'una i altra institucions no sempre són coincidents.

Una tercera dificultat és la diversitat de plantejaments i disciplines que intervenen en la recerca museològica. S'ha discutit molt sobre si la museologia és una matèria o és una disciplina auxiliar. No és ara el moment d'entrar en aquest debat, que tampoc no aporta gaire, però la realitat és que, en tot cas, no hi ha una investigació conjunta en museologia, sinó que els científics estan situats en àrees diferents de les ciències socials (com la didàctica, la pedagogia, l'antropologia social, la geografia, la sociologia, el dret, l'economia, la comunicació, etc.), les humanitats (la història de l'art, la història, l'arqueologia, la conservació...), i encara moltes d'altres corresponents a àrees tècniques (disseny, arquitectura, enginyeries, etc.) o de ciències que corresponen a tipus específics de museus (paleontologia, biologia...). Més que tractar una de conjunta, les recerques corresponen o bé a àrees diferents, segons la disciplina de base del museu (arqueològics, etnològics, d'art, etc.) o bé a partir d'aspectes diferents (història, economia, didàctica, etc.). Sens dubte, aquesta diversitat aporta una gran riquesa a la matèria, però també genera una certa dispersió i una dificultat per al reconeixement conjunt.

Aquesta interdisciplinarietat comporta també un problema concret. A les universitats, la investigació es finança, en gran part, a través de convocatòries competitives. El problema està en el fet que la museologia no constitueix una de les àrees reconegudes que ordenen la presentació dels projectes i que, en conseqüència, els d'aquesta matèria són inclosos en altres camps del coneixement (arqueologia, història, història de l'art, ciències socials...) i valorats per avaluadors d'aquells àmbits, i no de la pròpia disciplina. Això, per descomptat, incideix negativament en les possibilitats de finançament, o bé comporta que no siguin valorats en la mateixa mesura, en funció de les àrees a què es presenten.

Una quarta dificultat es refereix a les metodologies de recerca utilitzades, que es caracteritzen per una gran heterogeneïtat, des d'estudis fonamentalment arxivístics i documentals fins a d'altres de caràcter qualitatiu i etnogràfic, sense deixar de banda les que parteixen de procediments fonamentalment quantitativs. A més, la manca de tradició i el fet que es parteixi de disciplines i d'objectius diferents no han permès aprofundir en els procediments metodològics. Hi ha una gran diversitat de solucions, però predominen els estudis de casos per sobre de les anàlisis quantitatives. En tot cas, un dels reptes fonamentals de la recerca i dels nous programes de doctorat consistirà a aprofundir en els procediments metodològics que la recerca en museologia haurà d'utilitzar.

ALCALDE, G. I RUEDA, J.M. (1989). «La investigación en los museos locales y comarcales: los museos de las comarcas nororientales de Cataluña». A: *ICOM. I Encontro das Comissoes Nacionais Portuguesa e Espanhola*: 175-177, Vila Viçosa, ICOM Portugal.

ALCALDE, G. I RUEDA, J.M. (1990). «Les publicacions periòdiques dels museus de Catalunya». A: *Dossier de Museus*, 21: p. 83-92, Barcelona, Diputació de Girona.

BELTRAN, O.; ROIGÉ, X.; ESTRADA, F. (1993). «El museu i la recerca: una investigació sobre la casa i la família des del Museu dera Val d'Aran». A: *Revista d'etnologia de Catalunya*, núm. 2, p. 141-147.

BORONAT, M.-J. (1996). *La Política d'adquisicions dels museus públics d'art de Barcelona, 1890-1920*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona.

CALAF, R. (2009). «Investigación en didáctica del patrimonio y museografía didáctica». A: *Hermes*, núm. 1, p. 115-121.

CAMPILLO, J. (2006). *L'espòli del patrimoni arqueològic i històric-artístic. L'Alt Pirineu català al segle xx*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona.

CAMPS, N. (2000). *La Protecció internacional del patrimoni cultural*. Tesi doctoral: Lleida, Universitat de Lleida.

CID, D. (2009). *Cases-museu: intimitats revelades*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona.

GARCÍA, A. (1996). *Els Museus d'art de Barcelona*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona.

GALÍ, N. (2004). *Mirades turístiques a la ciutat. Anàlisi del comportament dels visitants del Barri Vell de Girona*. Tesi doctoral. Girona: Universitat de Girona.

GONZÁLEZ, N. (2007). *L'ús didàctic i el valor educatiu del patrimoni cultural*. Tesi doctoral. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.

FRANQUESA, J. (2007). *Sa Calatrava Mon Amour. Etnografia d'un barri atrapat en la geografia del capital*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona.

HERNÁNDEZ, F. (2006). *Planteamientos teóricos de la museología*. Gijón: Trea.

MARRERO, I. (2008). *La fábrica del conflicto. Terciarización, lucha social y patrimonio en Can Ricart, Barcelona*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona.

MASRIERA, C. (2007). *Anàlisi dels espais de presentació arqueològics de l'Edat dels Metalls*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona.

PADRÓ, C. (2000). *La Funció educativa dels museus: un estudi sobre les cultures museístiques*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona.

POBLET, M. J. (2003). *Projecte d'intervenció didàctica sobre conjunts històrico-monumentals: creació d'una iconografia comprensiva. Exemple de castell templer i hospitaler*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona.

PRATS, C. (1989). *Anàlisi de l'impacte d'una exposició d'ecologia i estudi experimental del seu efecte en l'adquisició de coneixements*. Tesi de doctorat. Barcelona: Universitat de Barcelona.

Cal indicar, finalment, algunes dificultats per a la difusió dels resultats. Ni a Catalunya, ni a l'Estat espanyol existeixen fins ara gaires revistes dedicades a la museologia ni, encara menys, publicacions específiques de recerca en la matèria. A Catalunya, hi trobem *Mnemòsine*, que ja porta una llarga trajectòria, però cal tenir en compte que no és ben bé una revista de recerca. Fa uns anys hi havia un cert nombre de publicacions editades per museus, que, tot i no ser tampoc pròpiament d'investigació en museologia, proporcionaven almenys espais en què publicar resultats d'investigació a l'entorn dels museus. Varen experimentar un augment important a la segona meitat dels anys vuitanta i a la primera meitat dels noranta (per exemple, el 1990, se'n comptabilitzaven més de mig centenar en els museus catalans. Alcalde i Rueda, 1990), però, en els darrers anys, la majoria han desaparegut. També han deixat de publicar-se *De Museus i Revista de Museus*, editades per la Generalitat i la Diputació de Barcelona a finals del segle passat. En canvi, el 2009 n'ha aparegut una de nova (*Hermes*) que, encara que és editada en castellà i per una editorial d'Astúries, té la redacció i la direcció a Barcelona, i aspira a convertir-se en una revista de referència sobre el tema. Aquesta mateixa manca la podríem fer extensiva a l'àmbit estatal, en què les publicacions de recerca en museologia són poc nombroses. A més, en general, no solen tenir un impacte excessivament important en les bases de dades internacionals, per la qual cosa, el reconeixement científic dels articles que s'hi publiquen és limitat. Molt sovint, els investigadors han de recórrer a edicions dedicades a d'altres camps del coneixement, més ben valorades. Això fa que es produeixi una gran dispersió en els mitjans utilitzats per publicar, cosa que dificulta una valoració adequada de la recerca en aquesta matèria.

A Catalunya hi ha també una manca de fòrums en què exposar els resultats de la recerca en museologia. Tot i que les jornades, cursos o seminaris hi són actualment molt freqüents, els congressos dedicats específicament a la disciplina en què els investigadors puguin difondre les seves recerques han estat molt puntuals. A banda dels congressos de museus locals i comarcals celebrats a Arbúcies, Olot i Girona els anys 1989 i 1999 i el dedicat als "Museus i Societat", que va tenir lloc a Tàrraga el 1994, hi ha hagut poques reunions científiques sobre museologia en les quals es poguessin presentar comunicacions amb resultats de recerques. De la mateixa manera que ho dèiem en parlar de les revistes, la solució per tal de difondre la investigació en museologia passa moltes vegades per presentar els resultats en congressos dedicats a d'altres camps del coneixement.

REPTES PER A UN FUTUR IMMINENT

L'increment en el nombre de centres museístics, així com la proliferació dels elements que es converteixen en béns patrimonials, fa imprescindible una recerca de qualitat en aquest àmbit per tal de potenciar la millor rela-

ció possible entre el patrimoni i la societat. Resulta imprescindible, al nostre entendre, que l'augment d'equipaments vagi acompanyat d'una reflexió basada en la investigació sobre les condicions de la patrimonialització, sobre les innovacions en museologia i museografia, sobre els aspectes didàctics de la museïtzació i sobre els models de gestió utilitzats.

El creixement del nombre de tesis, de projectes i de grups de recerca i de programes de formació en aquestes disciplines ens suggereixen que el desenvolupament de la recerca té bones perspectives per desenvolupar-se en els propers anys. La consideració com a estudis oficials de postgrau de diversos màsters en diferents universitats és una realitat que dona suport a aquesta afirmació.

Això comportarà que cada vegada hi hagi més persones que tinguin una formació que els permeti desenvolupar investigació en aquest camp i, a més, aquestes tindran la possibilitat de continuar-la en el marc d'un doctorat, ja que els màsters oficials en museologia així ho permetran.

Perquè aquesta recerca pugui desenvolupar-se satisfactòriament i acabi consolidant-se, calen dues condicions. Primer, que la institució universitària s'hi interessi no com a aspecte secundari, sinó com un element essencial per a la transferència de la investigació a la societat. Per fer-ho possible, caldrà interrelacionar el context de la recerca aplicada amb la bàsica, desenvolupant noves estratègies adaptades a la necessitat d'avaluar i analitzar els projectes realitzats. Segon, que hi hagi un major acostament entre els museus i les entitats de gestió del patrimoni amb les universitats. Així la investigació universitària podrà proporcionar noves pistes per al desenvolupament de la pràctica museològica en els diferents aspectes ideològics, polítics, didàctics, tècnics i socials.

PUJOL, L. (2006). *Arqueologia, museus i ordinadors. Aproximació semiòtica a l'ús de la Realitat Virtual per la difusió de l'Arqueologia als museus*. Tesi doctoral. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.

ROIGÉ, X. (2001). «La formació dels professionals dels museus». A: *Papers del Museu d'Història de Catalunya*, 2 (L'Avenc, 261), p. 8-9.

SANTACANA, J. (2004). *Didáctica del patrimonio arqueológico: el proyecto del P oblado Ibérico de Alorda Park o les Topixoneres (Calafell, Tarragona)*. Tesi doctoral. Valladolid: Universidad de Valladolid.

SERRAT, N. (2004). *Acciones didácticas en el marco de los museos: estado de la cuestión y análisis*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona.

SOLANILLA, L. (2009). *En primera persona: memòria oral, patrimoni immaterial i internet*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya.

SOSPEDRA, R. (2006). *El factor didàctic en els centres d'interpretació virtual. El cas d'Atapuerca*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona.

VIDAL, D. (2006). *L'imaginari monumental i artístic del turisme cultural. El cas de la revista Barcelona Atracción*. Tesi doctoral. Girona: Universitat de Girona.

VIÉ, A. (2008). *El professional del museu. Proposta de formació*. Tesi doctoral. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.

